

İşitme Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Gereksinimlerinin Belirlenmesi

Gönül AKÇAMETE*
Ankara Üniversitesi

Tevhide KARGIN
Ankara Üniversitesi

Engelli çocuğun eğitiminde erken eğitim programlarının yaygınlaşmasıyla birlikte, çocuğun eğitimine ailenin katılımı her geçen gün daha da önem kazanmıştır (Cunningham, 1985; Meyers ve Blacher, 1987). Bu konuda yapılan çalışmalarda aile katılımının yaratacağı engellerin ortadan kaldırılmaya ve aile katılımının artırılmaya çalışıldığı görülmektedir (Weber ve Stoneman, 1988). Anne - babaların kişilik özelliklerinin, beklentilerinin, aile ilişkilerinin, sosyo - ekonomik ve kültürel özelliklerinin, destek gereksinimlerinin ve aile içi görev dağılımlarının, çocuklarının eğitim programlarına katılımlarını etkilediği belirlenmiştir. Bu nedenle, aile katılımının artırılabilmesi için çocuğun o andaki performans düzeyinin değerlendirilmesinin yanısıra anne-baba çocuk etkileşiminin, ailenin yapısının, fonksiyonlarının, duygusal güçlerinin, problem çözme becerilerinin, kaynaklarının ve gereksinimlerinin belirlenmesinin önemli olduğu sonucuna varılmıştır (Robinson, Rosenberg ve Beckman, 1988; Cunningham, 1985).

Ailenin işitme engelli çocukları için ilk iletişim kaynağı ve dil modeli oluşturma açısından önemli bir güce sahip olduğu kabul edilmektedir (Winton, 1986; Fitzgerald ve Fischer, 1987). Bu durum ailenin rollerinde önemli değişikliklere yol açmış ve aile çocuğunun eğitiminde doğrudan görev üstlenir hale gelmiştir (Bernstein, 1993; Winton, 1986; Fitzgerald ve Fischer, 1987).

İşitme engelli çocukların eğitimini, erken dönemde aile çevresi içinde gerçekleştirmeyi hedefleyen erken eğitim programlarının başarısı, hazırlanan programın aileye uygunluğuna bağlıdır (Robinson ve ark., 1988; McLoughlin ve Rena, 1990). Erken eğitim programlarının aileye uygunluğunun sağlanabilmesi için, ailenin gereksinimlerinin belirlenmesi ve bu gereksinimleri karşılayacak hizmetlerin planlanması gerekmektedir. Bu planlamanın yapılabilmesi ise program oluşturulmadan önce tanılama aşamasında tutumlar, değerler, inançlar gibi ailenin psikolojik özellikleri ile aile - çocuk etkileşimi, kardeş etkileşimi, destek ilişkileri gibi aile ilişkilerinin belirlenmesini gerektirmektedir (Bailey ve Simeonsson, 1988).

* **Yazışma Adresi:** Doç. Dr. Gönül AKÇAMETE, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Özel Eğitim Bölümü. 06590 Cebeci / ANKARA

Ailenin gereksinimlerinin belirlenmesi; aileye sağlanacak hizmetlerin turu, içeriği, niteliği ve yonteminin seçimi açısından çok önemlidir. Hizmetlerin gereksinimleri karşılamadığı durumlarda program başarısı düşmekte, ailenin programı kabul etmesi ve programa aktif katılımı da güçleşmektedir (Bailey ve Simeonson, 1988).

Aile gereksinimlerini belirleme konusunda yapılan bir çalışmada Bailey ve Simeonsson (1988), anne-baba gereksinimlerini; bilgi gereksinimi, destek gereksinimi, çocuğun durumunu diğerlerine açıklayabilmek, toplumsal servisler, maddi gereksinimler ve ailenin işleyişi ile ilgili toplumsal gereksinimler olarak gruplamışlardır. Araştırmacılar, erken eğitim programına katılacak anne-babaların gereksinimlerini belirlemek amacıyla, bu gereksinim alanlarını içeren Aile Gereksinimlerini Belirleme Aracı (Family Needs Survey) geliştirmişler, 34 anne-babaya uygulayarak anne-babaların en fazla ya da en az gereksinim duydukları alanları belirlemişlerdir. Hem annelerin hem de babaların, çocuklarına bir beceri öğretme, çocuk için uygun kurum bulma, diğer anne-babalar hakkında yazılı materyal okuma alanlarında ortak gereksinimlerinin olduğu, annelerin ayrıca çocuğun engeli hakkında bilgi, diğer anne-babalarla tanışma ve konuşma, kendileri için zaman ayırma ve maddi yardım konularında gereksinim belirttikleri gözlenmiştir. Yine annelerin % 10'undan azının çocuğun öğretmeni ve terapistiyle görüşme, çocuğa uygun doktor bulabilme, kilise ya da sinagogta çocuğa bakacak kimse bulma ve iş bulabilme konularında gereksinimleri olduğu bulunmuştur (Bailey ve Simeonsson, 1988).

İşitme engelli çocukların anne-babalarının gereksinimlerinin belirlenmesine yönelik bir çalışmada Bernstein ve Barta (1988), etkili bir eğitim programı oluşturmak için anne-babaların en çok ne tür bilgilere gereksinimleri olduğunu belirlemişlerdir. Araştırmanın sonucunda anne-babaların teknik bilgiden çok, çocukları ile ilgili bilgilere gereksinim duydukları görülmüştür. Dil gelişimini teşvik etme, çocuğun benlik algısını güçlendirme, işitme kaybının nedenleri en çok gereksinim duyulan konular arasında yer alırken; kulağın anatomisi, fizyolojisi, odyoloji gibi konular daha az önemli olarak sıralanmıştır. Ayrıca anne-babaların eğitim ve disiplin konularında da bilgiye gereksinim duydukları bulunmuştur.

Anne babaların gereksinimleri dikkate alınarak hazırlanan erken eğitim programlarının etkililiğini inceledikleri bir çalışmada Dunst, Johanson, Trivette ve Hamby (1988), 45 zihinsel engelli ve gelişim geriliği olan bebek ve çocukların annelerinin gereksinimleri doğrultusunda

geliştirilen programa annelerin daha fazla zaman ve enerji harcayarak katıldıklarını ve kendilerini daha iyi hissettiklerini bulmuşlardır.

Ülkemizde işitme engelli çocuğu olan ailelerin bilgi gereksinimlerine yönelik olarak hazırlanan erken eğitim programlarının etkililiğinin incelenmesine yönelik Akçamete ve Kargın (1996) tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada; anne babalar en fazla bilgi gereksimi duydukları alanı, çocuğuna iletişim becerilerini öğretme konusunda "yardım" olarak işaretlemişlerdir. Gelecekteki ve şimdiki eğitim olanaklarına ilişkin bilgi gereksinimi ikinci sırasında yer alırken; üçüncü sırada engele ilişkin bilgi gereksinimi yer almıştır. Gelişim özelliklerine ilişkin bilgi gereksinimi ile cihaz kullanımına ilişkin bilgi gereksinimi anne-babaların diğer gereksinim alanlarını oluşturmuştur. Araştırmanın sonucunda belirlenen bu gereksinim alanlarını dikkate alarak hazırlanan erken eğitim programlarının etkili olduğu bulunmuştur.

Sucuoğlu (1995), Bailey ve Simeonsson tarafından geliştirilen Aile Gereksinimlerini Belirleme Aracını Türkçeye çevirerek Türkçe Formunun geçerlik ve güvenilirlik çalışmalarını gerçekleştirmiş, aynı çalışmada zihinsel engelli ve otistik çocuğa sahip 44 anne ile 45 babanın gereksinimlerini belirlemiştir. Araştırmanın sonucunda hem annelerin hem de babaların ortak belirledikleri gereksinim alanlarının sırasıyla bilgi gereksinimi, destek gereksinimi ve maddi gereksinim olduğu bulunmuştur. Ayrıca aynı çalışmada engelli çocuğu olan anne-babalar için eğitim, terapi ve bu gibi hizmetlerin hazırlanmasında, anne-babaların öncelikli gereksinimlerinin karşılanmasının uygulanacak programların başarısını arttıracığı tartışılmıştır.

Bu çalışmada işitme engelli çocuğu olan annelerin gereksinimlerinin ve bu gereksinimlere etki eden faktörlerin belirlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca Bailey ve Simeonsson'un Aile Gereksinimlerini Belirleme Aracı'nın işitme engelli çocuğa sahip anne grubu için de geçerlik ve güvenilirlik çalışmalarının yapılması planlanmıştır.

YÖNTEM

Araştırma Grubu

Araştırma grubunu işitme engelli çocuğa sahip 211 anne oluşturmaktadır. Yalnızca 45 babaya ulaşılabildiğinden babalar araştırma kapsamına alınmamışlardır. Ayrıca 11 anne anketin tümünü yanıtlamamıştır.

madıkları için araştırma dışı bırakılmıştır. İşitme engelli çocukların tumu Ankara'daki işitme engellilerle ilgili özel eğitim kurumlarına devam etmektedirler. Annelerin demografik özellikleri Tablo 1' de, çocukların demografik özellikleri ise Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 1: İşitme Engelli Çocuğa Sahıp Annelerin Demografik Özellikleri

		Anne (n = 200)	
		n	%
Yaş	20 - 30	27	13,5
	31 - 40	115	57,5
	41 - 50	45	22,5
	50 ve üstü	13	6,5
Eğitim Durumu	Yok	45	23,5
	İlk	118	60,8
	Orta	14	7,2
	Lise	17	8,6
Aile Eğitimi Alıp Almama Durumu	Aile Eğt Alan	106	66,7
	Aile Eğt Almayan	53	33,3

Tablo 1'de görüldüğü gibi, annelerin % 57,5'inin 31-40 yaş grubunda, %60,8'inin ilkokul mezunu, %66,7'sinin daha önce aile eğitimi almış oldukları dikkati çekmektedir. Ayrıca eğitim durumunu belirleyen soruya 6 annenin, aile eğitimi alıp olmadığını belirlemeyi amaçlayan soruya da 41 annenin cevap vermedikleri Tablo 1'de görülmektedir.

Tablo 2: İşitme Engelli Çocuklarının Demografik Özellikleri

		İşitme Engelli Çocuk (n = 198)	
		n	%
Cinsiyet	Kız	91	45,9
	Erkek	107	54,1
Yaş	12 ve altı	115	58,1
	13 ve üstü	83	41,9
İşitme Kaybı Derecesi	Hafif	13	6,6
	Orta	18	9,1
	Orta ileri	27	13,6
	İleri	45	37,9
	Çok ileri	65	32,8

Tablo 2'de araştırmaya katılan işitme engelli çocukların % 54.1'ini erkek, % 58'ini 12 yaş ve altında yaş grubunda, %70.7'sini ise ileri ve çok ileri derecede işitme kaybına sahip işitme engelli çocukların oluşturduğu görülmektedir. Ayrıca yine Tablo 2'de görüldüğü gibi işitme kaybının derecesini belirlemeye yönelik soruya 30 annenin cevap vermediği dikkati çekmektedir.

Veri Toplama Aracı: Bu çalışmada işitme engelli çocuğu olan annelerin gereksinimlerini belirleyebilmek amacıyla Bailey ve Simeonsson (1988) tarafından geliştirilen ve Sucuoğlu (1995) tarafından çeviri, geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları yapılan "Aile Gereksinimlerini Belirleme Aracı (AGBA) kullanılmıştır. Araç iki bölümden oluşmaktadır (Bailey ve Simeonsson, 1988; Sucuoğlu, 1995):

I. Bölüm: Bu bölümde anne-babaların gereksinimlerinin farkına varabilmelerini sağlamak amacıyla altı grupta toplanmış 35 madde yer almaktadır. Birinci grupta; anne babanın bilgi gereksinimini, ikinci grupta; destek gereksinimini, üçüncü grupta; çocuğun durumunu, ailenin diğer bireylerine, komşulara ve diğer çocuklara açıklama konusundaki gereksinimlerini ifade eden maddeler bulunmaktadır. Bu bölümde yer alan her madde 1 (kesinlikle hayır), 2 (emin değilim), 3 (kesinlikle evet) olarak yanıtlanmaktadır.

II. Bölüm: Bu bölümde "Lütfen ailenizin en temel beş gereksinimini sıralayınız" ile ifade edilen açık uçlu bir soru bulunmaktadır. Bu soru ile, birinci bölümde yer almayan, aile için daha özel olan gereksinimlerin belirlenmesi hedeflenmektedir.

Araçla elde edilen verilerin güvenilirliği Bailey ve Simeonsson (1988) tarafından test-tekrar test yöntemiyle araştırılmış, iki değerlendirme sonucunda elde edilen puanların korelasyonunun anneler için $r=.67$, babalar için $r=.81$ olduğu bulunmuştur.

Sucuoğlu (1995), zihinsel ve otistik çocuğa sahip 44 anne ile 45 babadan toplanan verilerle yaptığı faktör analizi çalışması sonucunda, araçtaki maddelerin orijinal ölçekteki gibi 6 faktörde toplandığını, 34 olan madde sayısının 24 madde olarak belirlendiğini, aracın Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısının .90 olduğunu saptamıştır.

Yapı Geçerliliği: Aracın yapı geçerliliğini belirlemek amacıyla faktör analizi çalışması yapılmıştır.

Faktör Analizi: İşitme engelli çocuğu olan annelerin gereksinimlerini belirlemek amacıyla yapılan bu çalışmada toplanan verilerin analizi SPSS Programı ile yapılmış ve faktör analizi çalışması işitme engelli

çocuğu olan 200 anneden elde edilen verilere dayanarak, 24 madde üzerinden gerçekleştirilmiştir. Faktör analizinin birinci aşamasında, ölçeğin tek boyutlu olup olmadığını saptamak için Temel Bileşenler Analizi (Principal Component Analysis) kullanılmış, ölçek tek boyutlu görülmekle birlikte, ölçeğin faktörlerinin net olarak ortaya çıkmasını sağlamak amacıyla varimax rotasyonu yapılmıştır. Böylece birbirinden olabildiğince bağımsız faktörlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Analiz sonucunda aracın, toplam varyansın %62,4'ünü açıklayan 6 faktörden oluştuğu gözlenmiştir. Ailenin İşleyişi, Maddi Gereksinim, Bilgi Gereksinimi, Çocuğun Durumunu Diğerlerine Açıklamak, Toplumsal Servisler ve Destek Gereksinimi olarak kavramsallaştırılan faktörlere giren maddeler ve bu maddelerin faktör yükleri Tablo 3'de yer almaktadır.

Tablo 3 : AGBA'nın Faktör Yapısı

AGBA'nın Maddeleri	F1	F2	F3	F4	F5	F6
Ailenin İşleyişi						
1.	.33					
2.	.40					
3.	.57					
4.	.76					
5.	.78					
Maddi Gereksinim						
6.		.26				
7.		.55				
8.		.82				
9.		.83				
10.		.84				
Bilgi Gereksinimi						
11.			.71			
12.			.75			
13.			.76			
14.			.78			
Çocuğun Durumunu Diğerlerine Açıklamak						
15.				.79		
16.				.79		
17.				.85		
Toplumsal Servisler						
18.					.46	
19.					.53	
20.					.53	
21.					.63	
22.					.70	
Destek Gereksinimi						
23.						.61
24.						.62

Güvenirlilik Çalışması:

Aracın güvenirliliğini belirlemede iç tutarlık güvenirlilik katsayısı Cronbach Alpha formulu ile hesaplanmış ve 6 boyuta ilişkin Alpha Katsayıları sırasıyla .79, .78, .82, .83, .60, .43 olarak bulunmuştur.

Altıncı boyutun Cronbach Alfa İç tutarlılık katsayısının, diğer boyutlara göre düşük olması bu boyuttaki madde sayısının azlığından kaynaklanmış olabilir. Elde edilen bu değerler, aracın güvenirliliğinin yeterli olduğunu göstermektedir.

Verilerin Çözümlemesi: Annelerin temel gereksinimlerini belirleyebilmek amacıyla toplanan verilerin yuzdelik değerleri bulunarak en çok ve en az gereksinim duyulan alanlar belirlenmiştir. Ayrıca annelerin gereksinimlerinin demografik özellikler, tek yönlü varyans analizi tekniği ile t testi kullanılarak incelenmiştir.

BULGULAR

Bu çalışmada öncelikle Aile Gereksinimlerini Belirleme Aracı (AGBA) uygulanarak annelerin en fazla ve en az gereksinim duydukları alanlar belirlenmiştir. Daha sonra bu gereksinimlerinin bazı demografik değişkenlerle ilişkisi araştırılmıştır.

1. Annelerin En Fazla Gereksinim Duydukları Alanlar: Annelerin en fazla gereksinim duydukları alanları belirleyebilmek için, toplanan verilerin yuzdelik değerleri incelenmiştir. AGBA'daki maddeleri "kesinlikle evet" olarak yanıtlayan annelerin yuzdeleri Tablo 4'de gösterilmiştir.

Tablo 4: Annelerin AGBA Maddelerine Verdikleri Evet Cevaplarının Yuzdelik Değerleri

F1	Ailenin İşleyişi	Anne
1.	Ailem içinde, problemlerim hakkında konuşabileceğim birisine gereksinim duyuyorum.	40.3
2.	Problemlerimizi tartışmak ve çözümler bulabilmek için ailemin yardıma gereksinimi vardır.	51.2
3.	Ailemin, güç zamanlarda birbirlerini nasıl destekleyeceklerini öğrenmek için yardıma gereksinimi vardır.	43.6
4.	Ailem, dinlenme/eğlenme etkinlikleri hakkında karar vermek ve yapmak için yardıma gereksinim duymaktadır.	27.5
5.	Ailem, ev işleri, çocuk bakımı ve diğer işleri kimlerin yapacağı hakkında karar verebilmek için yardıma gereksinim duymaktadır.	20.4

F2 Maddi Gereksinimler

6. Zaman zaman çocuğuma bakan bakıcıya para ödeyebilmek için yardıma gereksinim duyuyorum.	51.5
7. Çocuğumun gereksinimi olan oyuncakları alabilmek için yardıma gereksinim duyuyorum.	58.9
8. Yiyecek, ev kirası, tıbbi bakım, giyim, ulaşım gibi masraflarımı karşılayabilmek için yardıma gereksinim duyuyorum.	62.4
9. Çocuğumun terapi, özel eğitim, bakım ve bu gibi masraflarımı karşılayabilmek için maddi yardıma gereksinim duyuyorum.	22.5
10. Çocuğum için gerekli olan özel araçları sağlayabilmek için maddi yardıma gereksinim duyuyorum.	39.5

F3 Bilgi Gereksinimi

11. Çocuğumla nasıl oynayacağım, nasıl konuşacağım hakkında daha fazla bilgiye gereksinim duyuyorum.	77.3
12. Çocuğumun durumu (özürü) hakkında daha fazla bilgiye gereksinim duyuyorum.	69.6
13. Çocuğuma bazı becerileri nasıl öğreteceğim konusunda daha fazla bilgiye gereksinim duyuyorum.	78.3
14. Çocuğumun davranışlarını nasıl kontrol edebileceğim konusunda daha fazla bilgiye gereksinim duyuyorum.	60.2

F4 Çocuğın Durumunu Diğerlerine Açıklamak

15. Eşimin, çocuğumun durumunu anlayabilmesi ve kabullenebilmesi için daha fazla yardıma gereksinim duyuyorum.	37.7
16. Çocuğumun durumunu kardeşlerine açıklayabilmek için daha fazla yardıma gereksinim duyuyorum.	30.6
17. Çocuğumun durumunu eşime ve eşimin ailesine açıklayabilmek için daha fazla yardıma gereksinim duyuyorum.	27.8

F5 Toplumsal Servisler

18. Beni ve çocuğumun gereksinimlerini anlayacak doktor bulmak için yardıma gereksinim duyuyorum.	44.1

19. Çocuğuma yardımcı olabilecek diş hekimini bulmak için yardıma gereksinin duyuyorum.	64.7
20. Çocuğumun öğretmeni yada terapisti ile konuşabilmek için daha fazla zamana gereksininim duyuyorum.	34.0
21. Benim çocuğumla benzer ozellikle çocuğı olan anne-babalar hakkında yazılmış kitap, makale gibi materyalleri okumaya gereksininim duyuyorum.	67.3
22. Problemlerim hakkında konuşmak için duzenli olarak psikolojik danışman, sosyal çalışmacı, psikiyatrist, psikolog ile bir araya gelmek istiyorum.	49.8
F6 Destek Gereksinimi	
23. Diğeri özurlu çocuk anne-babalarıyla daha çok tanışmaya ve konuşmaya gereksininim duyuyorum.	25.4
24. Problemlerime çözüm bulabilmek için dini görevlilerle konuşmaya daha çok gereksininim duyuyorum.	55.1

Tablo 4'deki verilere göre annelerin en fazla gereksininim belirttikleri alan aracın üçuncu boyutu olan "Bilgi Gereksinimi" boyutu olmuştur. Aracın bu boyutunda yer alan dört maddeyi de anneler en fazla gereksininim duydukları maddeler (% 60'ın üzerinde) olarak belirtmişlerdir. Bu boyutta % 78.3 ile "çocuğuma bazı becerileri nasıl öğreteceğim konusunda daha fazla bilgiye gereksininim duyuyorum" maddesi en fazla gereksininim duyulan madde olarak ilk sırada yer almıştır. Bunu % 77.3 ile ikinci sırada "çocuğumla nasıl oynayacağım/ nasıl konuşacağım hakkında daha fazla bilgiye gereksininim duyuyorum" maddesi izlemiştir.

Aracın ikinci boyutu olan maddi gereksininimler grubu ikinci sırada en fazla gereksininim belirtilen alan olmuştur. Bu grupta % 62.4 ile "yiyecek, ev kirası, tıbbi bakım, giyim, ulaşım gibi masraflarımı karşılayabilmek için yardıma gereksininim duyuyorum" maddesi ilk sırayı almaktadır. Bunu ikinci sırada % 58.9 ile "çocuğumun gereksininimi olan oyuncakları alabilmek için yardıma gereksininim duyuyorum" maddesi izlemiştir. üçuncu sırada "toplumsal servisler" boyutundaki beş maddenin dördü en fazla gereksininim belirtilen maddeleri içermektedir. Bu boyutta % 67.3 ile "benim çocuğumla benzer ozellikle çocuğı olan anne-babalar hakkında yazılmış kitap, makale gibi materyalleri okumaya gereksininim duyuyorum" maddesi, % 64.7 ile "çocuğuma yardımcı olabilecek diş hekimini bulmak için yardıma gereksininim duyuyorum" maddesi % 49.8 ile "problemlerim hakkında konuşmak için duzenli olarak psikolojik danışman,

sosyal çalışmacı, psikiyatrist, psikolog ile biraraya gelmek istiyorum" maddesi ile bu boyutta en fazla gereksinim belirtilen maddeler olmuştur.

Destek gereksinimi boyutunda yer alan "problemlerime çözüm bulabilmek için, dini görevlilerle konuşmaya daha çok gereksinim duyuyorum" maddesi annelerin % 55.1'inin "kesinlikle evet" olarak yanıtladığı madde olmuştur.

Ailenin işleyişi boyutundaki "problemlerimizi tartışmak ve çözümler bulabilmek için ailemin yardıma gereksinimi vardır" maddesinde annelerin % 50'den fazlasının gereksinim belirttikleri görülmüştür.

II. Annelerin En Az Gereksinim Duyduğu Alanlar:

Annelerin AGBA'nın maddelerine "evet" olarak verdikleri yanıtlar incelendiğinde "ailemin ev işleri, çocuk bakımı ve diğer işleri kimlerin yapacağı hakkında karar verebilmek için yardıma gereksinimi vardır" maddesi % 20.4 ile en az gereksinim duyulan madde olarak birinci sırada yer almaktadır. Ayrıca "çocuğumun terapi, özel eğitim, bakım ve bu gibi masraflarını karşılayabilmek için maddi yardıma gereksinim duyuyorum" maddesine annelerin % 22.5 ile, çocuğun durumunu diğerlerine açıklamak grubundaki "çocuğumun durumunu eşime ve eşimin ailesine açıklayabilmek için daha fazla yardıma gereksinim duyuyorum" maddesi % 27.8 ile, "ailem dinlenme, eğlenme etkinlikleri hakkında karar vermek ve yapmak için yardıma gereksinim duymaktadır" maddesi % 27.5 ile en az gereksinim duyulan maddeler olarak belirlenmiştir.

III. Açık Uçlu Sorulara Verilen Cevaplar:

AGBA'nın ikinci bölümünde yer alan "ailenizin en temel beş gereksinimini sıralayınız" açık uçlu sorusundan elde edilen veriler, I. bölümden elde edilen sonuçlarla karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

Açık uçlu soruda annelerin çoğunluğunun beş temel gereksinim yerine bir ya da iki gereksinim yazdıkları, bazı annelerin ise ayrıca hiç gereksinim belirtmedikleri gözlenmiştir. Bu bölümde annelerin ifade ettiği gereksinimler sıralanmış, annelerin temel gereksinim olarak ifade ettikleri cevapların 163 maddede toplandığı görülmüştür. Bu 163 gereksinimin 18'i (%78.5) I. bölümde yer alan gereksinimlerden oluşmaktadır. 35 maddede ifade edilen yeni gereksinimlerin ise 13'ünün (%37.14) işitme cihazlarının devletçe karşılanması, 8'inin (%22.8) servis (çocuğun okula rahat gidip gelebilmesi), 5'inin (%14.2) oturdukları semtte işitme

engelliler için okul, 5'inin (%14.2) gelecek endişelerinin giderilmesi ve 4'unun (%11.4) ise işitme engelli okullarında teknolojik donanımın ve işitme eğitiminin sağlanması olarak sıralandığı görülmektedir.

IV. Annelerin Gereksinimlerinin Demografik Özellikler Açısından İncelenmesi

Araştırmanın bu aşamasında annelerin AGBA'dan aldıkları toplam puanlar ve her boyuta ilişkin puanları annenin yaş, eğitim, aile eğitimi alıp almama durumu ve çocuğun cinsiyet, yaş, işitme engeli derecesi gibi özellikler açısından incelenmiştir.

Annelerin AGBA'dan aldıkları toplam puanlar, annenin yaş durumuna göre incelendiğinde, anne yaşının gereksinimler üzerinde etkili bir değişken olmadığı bulunmuştur [$F(3,185) = 0.8336, P > .05$].

Araçtan elde edilen toplam puanlar, annenin eğitim durumuna göre incelendiğinde, annelerin toplam puanlarının bu özelliğe göre farklılaşmadığı bulunmuştur [$F(3, 178) = 1.6929, P > .05$]. Ayrıca AGBA'nın altı alt boyutunun annenin eğitim durumuna göre farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiş, annelerin bu altı gruba ilişkin puanlarının da eğitim durumuna göre farklılaşmadığı bulunmuştur.

Annelerin AGBA'dan aldığı toplam puanlar, aile eğitimi alıp almama durumlarına göre incelenmiş, toplam puanların, annenin aile eğitimi alma durumuna göre farklılaşmadığı bulunmuştur ($t = 0.39, P > .05$). Altı faktörün her biri için yapılan t testi sonuçları da annelerin aile eğitimi alma durumlarının, bu faktörlere göre farklılaşmadığını ortaya koymuştur.

İşitme engelli çocuğun cinsiyeti açısından annelerin gereksinimlerinin farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiş, toplam puanların çocuğun cinsiyetine göre farklılaşmadığı bulunmuştur ($t = 1.88, P > .05$). Ancak 6 faktör dikkate alınarak yapılan incelemede, AGBA'nın ikinci boyutu olan "maddi gereksinimlerde" annelerin belirttikleri gereksinimlerin, işitme engelli çocuğun cinsiyetine göre farklılaştığı bulunmuştur ($t = 4.36, P < .01$). Ortalama puanlar dikkate alındığında erkek çocuğa sahip annelerin daha fazla gereksinim belirttikleri görülmüştür.

İşitme engelli çocuğun yaşı açısından annelerin gereksinimlerinin farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiş, annelerin AGBA'dan aldığı toplam puanların, bu değişkene göre farklılaşmadığı bulunmuştur ($t = 0.68, P > .05$). Faktörler açısından yapılan incelemelerde, annelerin

bazı faktörlere ilişkin gereksinimlerinin, çocuğun yaşına göre farklılaştığı belirlenmiştir. Altı faktörden birinci faktor olan "ailenin işleyişi" ($t=2.33$, $P<.05$) ile "çocuğun durumunu diğerlerine açıklamak" ($t=2.43$, $P<.05$) ve "toplumsal servislere" ilişkin annelerin gereksinimlerinin, çocuğun yaşına göre farklılaştığı bulunmuştur ($t=2,23$, $P<.05$). Ayrıca altıncı boyuttaki "destek gereksinimi" ni ifade eden gereksinimlerin de çocuğun yaşına göre farklılaştığı belirlenmiştir ($t= 2.16$, $P<.05$).

Çocuğun işitme kaybı derecesi yönünden, annelerin gereksinimlerinin farklılaşp farklılaşmadığı incelenmiş, annelerin AGBA'dan aldıkları toplam puanların ($[F(4,167) = 1.1283$, $P> .05]$) ve altı boyutunun herbirinden alınan puanların çocukların işitme kaybı derecelerine göre farklılaşmadığı belirlenmiştir.

TARTIŞMA

Bu çalışmada işitme engelli çocuğa ve ailesine gerekli hizmetlerin sağlanabilmesi, ailenin çocuğunun eğitimine etkili şekilde katılabilmesi için, öncelikle gereksinimlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu nedenle önce Bailey ve Simeonsson tarafından geliştirilen, Sucuoğlu (1995) tarafından Türkçeye çevrilerek faktor analizi yapılan Aile Gereksinimleri Belirleme Aracı, ayrı engel grubu olan işitme engelli çocuğa sahip ailelere uygulanarak yeniden faktor analizi yapılmış, aracın altı faktörde toplandığı, bazı alt maddelerin farklı boyutlarda yer aldığı görülmekle birlikte, sonuçların aynı aracı zihinsel ve otistik çocuğu olan ailelerde uygulayan Sucuoğlu'nun (1995) çalışmasıyla paralellik gösterdiği bulunmuştur. Böylelikle AGBA'nın işitme engelli çocuğu olan annelerin gereksinimlerini belirlemek amacıyla kullanılabileceği belirlenmiştir.

Aracın işitme engelli çocuğa sahip annelere uygulanması ile annelerin %50'den fazlasının AGBA'nın birinci bölümündeki 14 madde için en fazla gereksinim ifade ettikleri gözlenmiştir. Aynı zamanda bu gereksinimlerin annelerin eğitim durumu, yaş ve aile eğitimi alma durumlarına göre değişmediği de belirlenmiştir. Bu bulgu, ailelere sağlanacak hizmetlerin içeriğinin ve niteliğinin belirlenmesinde önemli kabul edilmiştir.

Annelerin en fazla gereksinim duyduğu boyutun "Bilgi Gereksinimi" olduğu gözlenmiştir. Bu boyutta yer alan dört maddenin tümü de en fazla gereksinim duyulan ifadelerin yer aldığı maddelerdir. Bu gruptaki maddelerde, çocuğa yeni bir beceri kazandırabilmek, çocukla iletişim

kurabilmek, çocuğun engeli ve çocuğun davranışlarını kontrol edebilme ile ilgili bilgi edinme konularında bilgi gereksinimleri ifade edilmektedir. Bu grup, Sucuoğlu'nun (1995) çalışmasında da en fazla gereksinim belirtilen grup olmuştur.

Ülkemizde engelli çocuğu olduğu belirlenen aileleri bilgilendirme ve yönlendirme hizmetlerinin oldukça sınırlı olduğunun bilinmesiyle birlikte sınırlı sayıda yapılan çalışmalarda, ailelerin gereksinimlerinin karşılanmasının ailedeki stresi azaltacağı, durumu daha kolay kabul edebilecekleri ve çocuğun eğitimine daha çok katkıda bulunabilecekleri görülmektedir. Ailelerin bilgi gereksinimlerini gidermeyi ve buradan yola çıkarak anne-baba katılımını arttırmayı hedefleyen programlardan ailelerin yararlandığı bir çok çalışmada gözlenmiştir (Boison, 1987; Bernstein ve Barta, 1988; Kargın, 1990; Sucuoğlu, Kamık ve Küçüker, 1992, 1994; Akçamete ve Kargın, 1996). Ancak bu çalışmada anne baba katılımının çoğunluğunun aile eğitiminden geçtiklerini belirtmelerine karşın, bu hizmetin bilgi gereksinimini gidermede etkili olmadığı görülmektedir. Bu durumun aile eğitimi programlarının içeriği ile ilgili olduğu düşünülmektedir.

Maddi gereksinimler boyutunda annelerin en yoğun gereksinimlerinin "yiyecek, ev kirası, tıbbi bakım, giyim, ulaşım gibi masrafları karşılayabilmek için yardıma gereksinim duyuyorum" maddesi ile "çocuğumun gereksinimi olan oyuncakları alabilmek için yardıma gereksinim duyuyorum" maddesi ve "çocuğumun gereksinimi olan oyuncakları alabilmek için yardıma gereksinim duyuyorum" maddesinde toplandığı gözlenmektedir. Öte yandan, bu grupta yer alan "çocuğumun terapi, özel eğitim, bakım ve bu gibi masraflarımı karşılayabilmek için maddi yardıma gereksinim duyuyorum" maddesi en az gereksinim duyulan madde olarak belirtilmiştir. İşitme engelli çocukların sıklıkla tıbbi bakım ve cihaz kullanımına gereksinim duymaları, tıbbi bakımın ve cihaz donanımının pahalı oluşu ve bunların azının karşılanması aileyi genellikle maddi sorunlarla karşı karşıya bırakmaktadır. Bu nedenle, Sucuoğlu'nun (1995) zihinsel ve otistik çocuğu olan anne-babalarla yaptığı çalışmasında maddi gereksinimin üçüncü sırada yer almış olmasına karşın, bu çalışmada ikinci sırada belirtilmiş olması işitme engelli çocukların annelerinin daha fazla maddi sorunlarla karşı karşıya oldukları şeklinde yorumlanabilir. Annelerin çocuğun terapi ve özel eğitime ilişkin masrafları karşılayabilmeleri için daha az maddi gereksinimi ifade etmeleri ise, araştırmanın uygulandığı anneler grubundaki tüm çocukların özel bir masrafi gerektirmeyen, devletçe açılmış, özel

eğitim kurumlarına yerleştirilmiş olmasıyla açıklanabilir. Ayrıca annelerin çoğunluğunun aile eğitimi aldıklarını belirtmiş olmalarına karşın, bilgi gereksinimlerinin giderilememesi, cihaz donanımı, tedavi gibi daha öncelikli maddi gereksinimlerinin olması, ailelerin çocuklarının okul sistemi dışındaki özel eğitim hizmetlerinden yararlanmalarını engellemiş olabilir. Bu nedenle anne-babaların öncelikli maddi gereksinimlerinin devlet ve gönüllü kuruluşlar yardımıyla çözümlenmesi konusunda çalışmalar yapılması gerekmektedir. Ancak bu gereksinimlerin giderilmesi ile ailelerin alternatif eğitim olanaklarını düşünmeleri ve çocuğunun eğitimine katılımları sağlanabilir.

Toplumsal servisler boyutunda yer alan beş maddenin dördü annelerin "evet" olarak yanıtladıkları maddeleri içermektedir. "Benim çocuğumla benzer özellikte olan anne-babalar hakkında yazılmış kitap, makale gibi materyalleri okumaya gereksinim duyuyorum" ile "problemlerim hakkında konuşmak için düzenli olarak psikolojik danışman, sosyal çalışmacı, psikiyatrist, psikolog ile biraraya gelmek istiyorum" maddeleri bu gruptaki en fazla gereksinimi ifade etmektedirler. İşitme engelli çocuğu olan anne babaların, çocuğun aileye katılımı ile stres ve kaygı içinde oldukları, çocuklarına tanı konulduğu andan başlayarak engel durumu ile başetmede özel bir yardıma gereksinim duydukları durumu kabul edilmektedir (Beckman, 1983, Bubolz ve Whiren, 1984, Bernstein ve Barta, 1988, Şen, 1991). Boison (1987), işitme engelli çocuğa sahip ailelerin tanılamadan sonraki tepkileri ile gereksinimlerini belirlemek üzere araştırmaya katılan 80 aileye bir anket uygulanmıştır. Araştırmanın sonucunda tüm aileler teşhiste kendilerine yapılacak rehberlik ve danışma hizmetleri ile ilk şoku atlatarak, çocuklarını daha kolay kabul edebileceklerini ve işitme engelinin gereklerini yerine getirebileceklerini belirtmişlerdir. Anne babaların benzer problemi olan diğer anne babalarla biraraya geldikleri psikolojik danışma hizmetlerinin, diğer anne babalara ait yazılı materyallerin ve filmlerin sağlanmasının bu sorunlarıyla baş edebilmelerinde gerekli olduğu görülmektedir. Bu nedenle, tanılama aşamasında ailenin psikolojik özelliklerinin değerlendirilmesi ve profesyonel yardım almalarının ve diğer genel hizmetlerin sağlanması, aile-çocuk etkileşiminin daha olumlu gelişmesinde ve çevrenin aileden beklentilerinin karşılanmasında etkili olacaktır.

Toplumsal Servisler boyutunda "annelerin % 64,7'sinin "evet" olarak yanıtladıkları bir diğer madde "çocuğuma yardımcı olabilecek dış hekımı bulmak için yardıma gereksinim duyuyorum" maddesi olmuştur. İşitme engelli çocuklarda dış sorunu olmadığı ya da en azından diğer çocuklar-

dan bir farklılık göstermediği düşünüldüğünde, bu maddenin gereksinim olarak belirtilmesinin, doktor gereksinimi ile genelleştirilebileceği, bu grupta böyle bir madde olmadığı için işaretlenmiş olabileceği söylenebilir.

Destek gereksinimi grubunda annelerin % 55'inin "problemlerime çözüm bulabilmek için dini görevlilerle konuşmaya daha çok gereksinim duyuyorum" maddesini "kesinlikle evet" olarak işaretledikleri görülmektedir. Ayrıca bu grupta yer alan "problemlerimizi tartışmak ve çözümler bulabilmek için ailemin yardıma gereksinimi vardır" "ailemin güç zamanlarda birbirlerini nasıl destekleyeceklerini öğrenmek için yardıma gereksinimi vardır" maddeleri en fazla gereksinim duyulan maddeler olarak ifade edilmiştir. Bu maddeler Toplumsal Servisler grubundaki gereksinimlerle bağlantılı olarak düşünüldüğünde, ailelerin kendilerine destek olacak, aile ilişkilerini ve iletişimini geliştirecek uzman yardımına duydukları gereksinimi vurgulamaktadır. Annelerin büyük çoğunluğunun eğitim durumlarının alt düzeyde oluşu, bu gereksinimin karşılanmasının önemini daha da arttırmaktadır.

Açık uçlu soruların yanıtları incelendiğinde, annelerin büyük çoğunluğunun birinci bölümdeki maddelerle ortuşen gereksinimleri ifade ettikleri gözlenmiştir. Özel gereksinim olarak belirttikleri en temel gereksinim "çocuğunun işitme cihazının devletçe karşılanması" olmuştur. İşitme engelli çocukların eğitimlerinin mutlaka cihaz kullanımını gerektirmesi, cihaz ücretlerinin giderek artması ve ailenin maddi gücü ile karşılanmasının olanaksızlaşması, devletin ancak bazı kamu ve işçi personeline, bu miktarın bir kısmını karşılıyor olması bu maddenin önemli bir gereksinimi ifade ettiğini göstermektedir (Bu madde I. bölümde yer almadığı için özel gereksinim olarak belirtilmiştir). Gelişmiş ülkelerde cihaz giderinin tümü devletçe karşılandığı gibi, arızalandığında çocuğun eğitiminde bir aksama olmaması için ek cihaz da sağlanmaktadır. Ülkemizde böylesi bir uygulamanın olmayışı ve bu gereksinimin ancak bir kısmının sağlanıyor olması nedeniyle, alım ve onarım giderlerinin karşılanmasında aileler zorlanmaktadırlar. Bu yüzden gereğine inansa bile birçok aile çocuğunu cihazlandırmaktan kaçınmaktadır.

Ailelerin ikincil olarak belirttikleri özel gereksinim "servis" sağlanması ve bu gereksinimle bağlantılı düşünülebilecek bir gereksinim de oturdukları semtte işitme engelliler okulunun olmasıdır. Servis, Sucuoğlu'nun (1995) çalışmasında da başlıca özel gereksinim olarak ifade edilmektedir. Gelişmiş ülkelerde özel gereksinimli öğrencilerin ulaşım sorunlarının okul tarafından giderilmesi yasal zorunluluktur

(Fiscus ve Mandell, 1983). Ülkemizde ise işitme engelli çocukların devam ettikleri kurumların son derecede sınırlı ve ailelerin oturduğu semtlerden uzak olması, okulların servislerinin bulunmaması aileleri böyle bir sorunla karşı karşıya bırakmaktadır. Bu nedenle özel eğitimle ilgili kurum ve kuruluşların bu gereksinimi karşılamaya yönelik önlemler almaları, dolayısıyla daha fazla çocuğun özel eğitimden yararlanmasının sağlanması gerekmektedir.

Açık uçlu sorularda belirtilen temel gereksinimlerden biri de işitme engelli çocukların devam ettikleri okullarda teknolojik donanımın sağlanmasıdır. Ailelerin, okulların grup işitme cihazlarıyla donanımlarının sağlanmasını gereksinim olarak belirtmeleri, onların çocukları için uygun eğitimin işitsel becerilerin geliştirilmesiyle sağlanabileceğini benimsediklerini göstermesi açısından önemli bulunmuştur.

Açık uçlu sorularda annelerin çocuklarının geleceğine ilişkin endişelerinin giderilmesini de temel bir gereksinim olarak ifade ettikleri görülmektedir. Engelli çocuğa sahip ailelerin kaygı ve endişe düzeylerinin çeşitli faktörlerden etkilenmekle birlikte, normal çocuk anne babalarından daha yüksek olduğu ve geleceğe ilişkin kaygılar taşıdıkları kabul edilmektedir (Akkok, 1989). Ülkemizde bu konudaki hizmetlerin sınırlı oluşu, ailelerin bu tür sorunlarla başa çıkmalarını güçleştirmektedir. Bu konu ile ilgili olarak devlet ve gönüllü kuruluşların rehabilitasyon hizmetlerini yaygınlaştırmaya çalışmaları yararlı olacaktır.

İşitme engelli çocuğu olan annelerin belirttikleri gereksinimlere etki eden faktörleri ortaya çıkarmak amacıyla bu gereksinimler, annelerin ve çocukların demografik özellikleri ile karşılaştırılmış ve sonuçta çocukların cinsiyetinin yalnızca maddi gereksinim boyutunda farklılaştığı, erkek çocuğa sahip annelerin daha çok maddi gereksinim belirttikleri gözlenmiştir. Bu bulgu geleceğe ilişkin endişe bulgusu ile birlikte düşünülmelidir. Özellikle ülkemizde kız çocukları için de aynı endişe duyulmakla birlikte, erkek çocuklarının üretici konumda olmamaları aileleri endişelendirmektedir. Bu nedenle düzenlenecek eğitim programlarının, çocukları mesleğe hazırlama ve meslek kazandırmayı hedefliyor olması, ailelerin maddi sorunlarının azaltılması açısından gerekli görülmektedir. Bunun için işitme engelli çocuklar için düzenlenecek programlar "yaşam boyu eğitim" çerçevesinde ele alınmalı ve sürdürülmelidir.

Aracın beş boyutunda annelerin gereksinimlerinin çocuğunun yaşına göre farklılaşmadığı, ancak "ailenin işleyişine" ilişkin gereksinimlerinin, çocuğun yaşı arttıkça fazlaştığı gözlenmiştir. Bu durum, çocuğunun engelliliğinin getirdiği sorunlarla, içinde bulunduğu gelişim-

sel dönemlerin ortak etkisinin sonucu olarak yorumlanabilir. Ailelerin çocuğuna ilişkin çeşitli kararlar verme durumunda olmalarının, aile içi ilişkileri etkilediğini, ailelerin daha çok yardım gereksinimi içinde olduklarını göstermesi açısından önemlidir.

Aynı zamanda destek gereksiniminin, çocuğun yaşına göre farklılaştığı, çocuğun yaşı küçüldükçe ailelerin daha çok destek gereksinimi içinde oldukları görülmektedir. Bu nedenle, işitme engelli çocuklar için hazırlanacak programların çocukların özelliklerini ve gereksinimlerini dikkate alarak düzenlendiğinde, farklı yaş gruplarına işitme engelli çocuğu olan ailelerin gereksinimlerini de karşılayabileceği düşünülmektedir. Böylelikle ailenin eğitime katılımları da arttırılabilecektir.

Sonuç olarak, işitme engelli çocuğu olan anne-babalar için hazırlanacak terapi ve eğitim programlarında aile gereksinimlerinin bilinmesi, programın başarısını ve ailenin katılımını arttırmada etkili olacaktır. Bu nedenle, alana kazandırılmış olan bu araçla anne-baba gereksinimlerinin belirlenmesi, özel ve genel eğitim kurumlarının program oluşturmada bu gereksinimleri karşılayabilecek hazırlık ve donanımları yapmaları gerekli görülmektedir.

KAYNAKÇA

Akkök, F. (1989). Özürlü bir çocuğa sahip anne-babaların kaygı ve endişe düzeyini ölçme aracının geçerlik ve güvenilirlik çalışması. **Psikoloji Dergisi**, 7 (23), 26-39

Akçamete, G., Kargın, T. (1996). İşitme engelli çocukların eğitiminde erken eğitim programlarının etkililiğinin incelenmesi. **A. Ü. Araştırma Fonu Projesi Raporu**.

Bailey, D.B., Simeonsson R.J (1988). Assessing needs of families handicapped infants. **The Journal of Special Education**. 22(1), 117-127

Beckman, P (1983). Influence of selected child characteristics on stress in families of handicapped infants. **American Journal of Mental Deficiency**, 88(2), 150-156

Bernstein, A (1993). A school-based parent-infant program. The first step in the educational process. **The Volta Review**, 95 (5), 75-84.

Bernstein, E. M., Barta, L (1988). What do parents want in parent education? **American Annals of Deaf**, July, 235-246.

Boison, B. K. (1987). Diagnosis of deafness. **International Journal of Rehabilitation Research**, 10 (2), 220-224

Bubolz, M.M., Whiren, P.A (1984). The family of the handicapped: An ecological model for policy and practice. **Family Relations**, January, 5-12

Cunningham, C (1985) Training and education approaches for parents of children with special needs **British Journal of Medical Psychology**, 58, 285-305

Dunst, J C , Johanson, C , Trivette M C , Hamby, D (1991) Family-oriented early intervention policies and practices Family- centered or not? **Exceptional Children**, October, November, 115-126

Fiscus E D , Mandell, C J (1983) **Developing individualized education programs** St Paul West Publishing Company

Fitzgerald, M D , Fischer, M R (1987) A family involvement model for hearing-impaired infants **Topics of Language Disorders**, 7(3), 1-18

Kargın, T (1990) **Eğitsel yaklaşımlı aile rehberliğinin işitme engeli çocukların sozel iletişim becerilerine etkisi**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi A U Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara

MC Loughling A J , Rena, B L (1990) **Assessing special students**. Columbus Merril Publishing Company

Meyers, C E , Blacher, J (1987) Parents perceptions of schooling for severely handicapped children Home and family variables **Exceptional Children**, 53 (5), 441-449

Robinson, C C , Rosenberg A S , Beckman, P S (1988) **Parent involvement in early childhood special education: Birth to three**. Ed Jordan J B , Gallagher J J , Hutinger P L , Karnes M B , ERIC

Şen, M (1991) **İşitme engelli kardeşi olan çocukların psikolojik durumlarının incelenmesi**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi A U Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara

Sucuoğlu, B , (1995) Özurlü çocuğu olan anne-babaların gereksinimlerinin belirlenmesi **Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi**, 2 (1), 10-18

Sucuoğlu, B , Kuçuker, S , Kanık, N (1992) Özel eğitimde anne-baba programları (örnek çalışma) **A.U. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, 24 (2), 321-538

Sucuoğlu, B , Kuçuker, S , Kanık N (1994) Anne babalara öğretim becerilerinin kazandırılması **Psikoloji Dergisi**, 9 (31), 36-43

Weber, J L , Stoneman, F (1986) Parental nonparticipation in program planing for mentally retarded children An empirical investigation **Applied Research in Mental Retardation**, 7, 359-369

Winton, P(1985) Effective strategies for involving families in intervention efforts **Focus on Exceptional Children**, 19 (2), 3-10